

Férfivá érni – szerzetesként

Arra számítottam, hogy a különböző szerzetesrendek növendékképzői, az előljárók lesznek jelen ezen a konferencián, úgyhogy első pillantásra meglepett ez a hallgatóság, de ha netán arra gondoltak, hogy így talán nem merem elmondani, amivel készültem, akkor tévednek, mert így is el merem! Persze nem könnyű közösen gondolkodni, beszélni ezekről a dolgokról – nem tudom, mások is érzik-e a zsigereikben ezt a bizsergető feszültséget, vagy csak én érzem –, mert a szexuális identitás kérdései nagyon kényes témák; mégsem adhatjuk alább! Legjobb lesz tehát rögtön belevágnom.

Egy olyan előadást, amely a férfiidentitást, a „szerzetesként való férfivá érést” készül szóvá tenni, leghelyesebb a saját tapasztalati háttérre való utalással kezdeni. 38 éves vagyok, 14 éve pap, 7 éve jezsuita. Lassan tehát abba a korba kerülök, amikor már meg szabad szólalni az egyházban.

Személyes vonatkozásképpen megemlítem, hogy édesapám fiatal koromban meghalt, így nők között nőttem fel. Sebesült férfi vagyok tehát a szó nouweni értelmében¹, ám az a tapasztalatom, hogy ezekből a férfi sebektől – és éppen ezekből! – nagyon sok esetben élet képes fakadni. Életem elmúlt 9 évében – egyebek között – spirituálisként (lelkivezetőként, lelki kísérlőként) dolgoztam három különböző intézetben, itthon és külföldön, és – mondhatom – a munkám során végig abból a beleélőképességből, empátiából éltem, ami jórészt éppen ebből a sebzettségből fakadt.

Hasznos és szükséges ezen a ponton utalni a korlátaimra is. Mindenek előtt be kell vallanom, hogy a szó professzionális értelmében nem vagyok „szakember”. Nincs pszichológiai képzettségem, még ha valamiféle olvasottságom van is ezen a téren, és az emberi lélek rejtelseinek felderítésében immár nem számítok teljesen tapasztalatlanoknak. Továbbá az is nyíltá kell tennem, hogy az elmúlt években elsősorban egyházmegyes papnövendékek voltak a gondjaimra bízva, sőt, valójában magam sem szerzetesként értem férfivá, ám úgy tűnik számomra, hogy a papnevelőként szerzett tapasztalatok – *mutatis mutandis* – jól felhasználhatók a szerzetesképzésben; a két dolog kézenfekvő párhuzamban áll.

Végezetül a témához való viszonyomról szeretnék valamit elmondani. Miután megkaptam a felkérést ennek az előadásnak a megtartására – szokás szerint – nem mondtam azonnal igent, hanem a néhány napos gondolkodási időt kértem. (Van egy nagyon fontos mondat, nem tudom, hogy ismerik-e, a túlterhelt papok életmentő mondata, amely így hangzik: „Muszáj erre azonnal válaszolnom?” Erre ugyanis kevesen mondják azt, hogy „Természetesen muszály!” – és így kaphatunk egy kis időt a dolog átgondolására; ugyanakkor pedig a másik fél is időt kap arra, hogy felkészüljön, hogy esetleg nemet fogunk mondani.) Mindenesetre a megjelölt téma azonnal erősen foglalkoztatni kezdett; szokás szerint elkezdtem jegyzeteket készíteni, és – amikor a másnap reggeli a meditáció után leültem tisztázni a gondolataimat – nagyjából egyetlen lendülettel megírtam az egész előadás részletes vázlatát. Akkor pedig már biztos voltam benne, hogy tudok olyat mondani, ami a jelen lévőknek hasznos lehet. Ezért jöttem.

Az továbbiakban a rám bízott témát négy lépésben fogom kifejteni. Négy tézist fogok felállítani: *elsőként* azt állítom, hogy a férfiasság viszonyfogalom; *másodszor*, hogy a társadalmi és egyházi környezet a férfiasság krízisét mutatja; *harmadszor*, röviden elemzem a férfiasság (és annak deficitjének) szerepét a lelkivezetésben; *végül* arra fogok vállalkozni, hogy vázlatosan feltárjam a férfiasság négy aspektusát a szerzetesi élet szempontjából.

¹ Vö. HENRI J. M. NOUWEN: *A sebzett gyógyító. Lelkiszolgálat korunk társadalmában*, Ursus Libris, Budapest, 2006.

1. A férfiasság – viszonyfogalom (a jungi archetipusok tanúságai)

Az első tételtem tehát így hangzik: a férfiasság csak viszonylatokban értelmezhető fogalom, azaz nincs meg a nőiesség nélkül. Ennek a tézisnek az alátámasztására kézenfekvő a modern lélektan egyik nagy alakjának, az analitikus pszichológia megalapítójának, C. G. Jungnak (1875-1961) a segítségéhez folyamodni. Jung a huszadik század elején, 1909-ben fejtette ki az *animusról* és az *animáról*, mint a két legalapvetőbb archetipusról szóló elméletét. Arról van szó, hogy a személyiséget és az abban rejlő legbensőbb dinamikát a férfi és a női pólus kiegészítő működésének elvével próbáljuk meg meg leírni.

Az archetipus Jung szerint egy őskép, ami a tudattalanban öröktől fogva készen áll arra, hogy bizonyos körülmények között aktivizálódjon. Az őskép egy olyan nagy energiatöltésű mag, amely tipikus tapasztalatokat őriz a lélek mélyén és ennek megfelelő cselekvésre készíti az embert. A legalapvetőbb archetipus az *anima* és az *animus* (a női és a férfi lélekrész), amely Jung szerint mágikus hatást gyakorol a személyiségre: numinozitása van, Ez azt jelenti, hogy hatalmas erővel képes megragadni az emberi lelket, ami korlátok áthágására, változásnak, fejlődésnek is készíthet, de bénítólag is hathat. Jung erről így ír:

„Miként minden archetipusnak, az anyáénak is szinte beláthatatlan tömegű aspektusa van. Csak néhány tipikusabb formát említek: a személyes anya és a nagyanya; a mostohaanya és az anyós; valamilyen nő, akivel bármilyen kapcsolata van az illetőnek; a dajka vagy gyerekgondozó, az ósanya és a Fehér Asszony, magasabb, átvitt értelemben az istennő [...]; tágabb értelemben az egyház, az egyetem, a város, az ország, az ég, a föld, az erdő, a tenger és az állóvíz; az anyag (matéria), az alvilág és a Hold, szorosabb értelemben [...] a kert, a szikla, a barlang, a fa, a forrás, mély kút, a keresztelődmedence, a virág mint kehely (rózsa és lótusz) [...], legszorosabb értelemben az anyaméh; minden üres forma [...], a sütőkemence, a fazék; állatként a tehén, a nyúl s a segítő állat általában.”²

Mielőtt nevetnének, persze gyorsan hozzáteszem, hogy ezek a szimbólumok nem csak pozitív formában nyilvánulhatnak meg, hanem lehetnek negatív, baljós értelműek is. Ilyen ambivalens aspektusúak a sorsistennő (párkák, graiák, nornák), a vészes sárkány (minden elnyelő és körülfogó állat, a nagy hal és a kígyú); a sír, a koporsó, a víz mélye, a halál, a lidércnyomás, a gyerekszedő és a gonosz boszorkány, aki a gyermeket álmában, éjszaka riogatja. Az „anyai” tulajdonságok ilyen formában Jungnál a nőiség mágikus tekintélyét is megjelenítik: a bölcsességet és az értelmén túli szellemi magasságot; a jóságos, melengető, hordozó, növekedést, termékenységet és táplálékot adó elemet; a mágikus átváltozás helyét, az újjászületést; a segítő ösztönt vagy impulzust csakúgy, mint mindazt ami titkos, rejtett és sötét: a tátongó mélységet, a halottak birodalmát, az elnyelőt, elcsábítót és megmérgezőt, a félelmet gerjesztőt, azt, aki elől nincs menekvés³.

A gyermek számára az anyaarchetipus a legközvetlenebbül adott valóság, és életében első éveitől fogva a legmeghatározóbb. Fokozatosan azonban, tudatának fejlődésével, látóterébe kerül és megelevenedik egy olyan archetipus is, amelynek természete az anyáéval sok tekintetben ellentétes: az atya ősképe. A svájci pszichiáter így ír:

² C. G. JUNG: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyerekekről*, Kossuth Könyvkiadó, 1995, 36-37.

³ Vö. *Ibidem*, valamint ID.: *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*, Európa Kiadó, Budapest, 1990, különösen: 167-206; ID.: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1994, különösen: 52-114; ID.: *C. G. Jung alapfogalmainak lexikona I*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1997, különösen: anima, animus, anyaarchetipus, anyakép, anyakomplexus, apakép, apakomplexus, archetipus: 48-75. A másodlagos magyar irodalomból ajánlom SÜLE FERENC: *A jungi mélylélektan napjainkban*, GyuRó Technik Kiadó, Szokolya, 1996, különösen 147-197; FRIEDA FORDHAM: *Bevezetés Jung lélektanába. Jung ajánlásával*, Egészségforrás Kiadó, Budapest, 1996, 44-67; valamint – bár Junggal szemben nagyon kritikus szemléletű – FRANK MCLYNN: *C. G. Jung. Élete és munkássága I-II*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1998, különösen: I. 278-294.

„[Az apaarchetípus] határozza meg a férfihoz, a törvényhez, az államhoz, az értelemhez, a szellemhez és a természet dinamizmusához fűződő viszonyt. A német *Vaterland* határokat jelent, azaz meghatározott lokalizáltságot, a *Boden* viszont a nyugvó és termékeny anyaföldet jelenti. Apa a Rajna is, mint ahogyan a Nílus, a szél, a vihar, a villám, a mennydörgés is az (valamennyi hímnemű szó). Az apa az alkotó és a tekintély, ezért ő a törvény és az állam. Átszővi a világot képzelőerejével, mint a szél, ő a láthatatlan gondolatokkal alkotó és kormányzó. Ő a teremtő szellő (*pneuma – spiritus – atman*), a szellem.”⁴

Eszerint tehát az apa is olyan hatalmas archetípus, amely ott él kivétel nélkül minden gyermek lelkében. Jung szerint az apa is elsősorban *atyát* jelenti, egy mindent átfogó istenképet és dinamikus elvet. Jóllehet az élet folyamán idővel a tekintélynek ez a képe is háttérbe szorul, amennyiben az apa fokozatosan hétköznapi, gyakran nagyon is emberi személyiséggé válik, mindez azonban nem jelenti az archetípus jelentőségének elvesztését. Az ember kultúrtörténete során is csak később fedezte fel az államot, a törvényt, a kötelességet, a felelősséget és a szellemet, ám ezek jelentősége továbbra sem elhanyagolható. Idővel ugyan az apát a férfiak társasága, az anyát pedig a család helyettesíti, jelentésük mindazonáltal nem kisebbedik.⁵

A személyiség magja eszerint örökös dinamikát rejt magában, mely a változás egységében ragadható meg. A személyiség harmóniáját, az egyensúlyt a férfi-női rész ellentétpárjának a kiegészítő jelenléte teremti meg, amely a folytonos szembenállás és kiegyenlítődiagnózis dialektikájában valósul meg.

Ennek eredménye – hétköznapi nyelven szólva –, hogy férfi és nő vonzzák egymást. Ha szellemeskedően vagy kicsit ironikusan akarnék fogalmazni, azt is mondhatnám Karinthy Frigyessel: „Férfi és nő hogyan is érthetnék meg egymást, hiszen mindegyik mást akar: a férfi a nőt, a nő a férfit”. Csak futólag jegyzem meg, hogy a cölebsz papi-szerzetesi szerepek pozitív megéléséhez sokféle jó modellel szolgál az népegyházi hagyomány is: hagyományosan közismert a jezsuita atya képe, aki a szószék magasából beszél, elérhetetlen magasságból oktatja a népet (amolyan a maskulin modell szerinti vezérhím); a másik szélsőséget pedig a ferences páter képviseli, aki megölel minden nőt, és úgy él tisztán, hogy mindenkinek a testvére és nővére, barátja és bizalmasa. Csakhogy ezek a klasszikus modellek az aktuális társadalmi és egyházi változások jégzajlásában lassan veszendőbe látszanak menni – és ez máris átvezet bennünket a második tézishez.

2. A társadalmi és egyházi környezet: a férfiasság krízise

Hermeneutikai szempontból (ez nekem tárgyam a főiskolán, és sokat tudnék róla beszélni!) nem csupán kívánatos, de egyenesen szükséges is, hogy az egyházi tudat változási folyamatát – legalábbis egy rövid utalás erejéig – most megkíséreljem beilleszteni a profán társadalom kontextusába. Ahol ugyanis egy társadalomban influenzajárvány van, ott a kórokozó baktériumok nem állnak meg a szerzetesházak vagy szemináriumok küszöbénél, hanem ugyanúgy megbetegítik azokat is, aki arra törekszenek, hogy magukat – mondjuk egyháziassan – „osztatlan szívvel” Istennek szenteljék. Márpedig a mai nyugati társadalom a folyamatos és hihetetlenül felgyorsult átalakulás állapotában van; összehasonlító kultúrtörténet perspektívából pedig az akut válság jeleit mutatja. A krízis, Oswald Spengler *Nyugat alkonya* c. könyve 1818-as (második kötet: 1922)⁶ megjelenése óta olyannyira egyértelmű, hogy nem is akarom hosszan ecsetelni. Ehelyett témánk szempontjából fontosabb egy pillantást vetni ennek a krízisnek sajátosan *egyházi* vetületeire. Fontos hangsúlyozni, hogy – legalábbis nézetem szerint – minden válság egyúttal *kihívást* is jelent, ami nem

⁴ C. G. JUNG: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*, Kossuth Könyvkiadó, 1995, 61-62.

⁵ Vö. *Ibidem*.

⁶ Vö. OSWALD SPENGLER: *Nyugat alkonya* I-II, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.

egyértelműen negatív csengésű szó. Valójában kétarcú jelenség: egyszerre rejt magában *veszélyeket* és *esélyeket* is. Kezdjük talán mégis a negatív aspektussal: a veszélyekkel.

1. A mai fiúk és férfiak között – így természetesen a pap- és szerzetesnövendékek, a papok és szerzetesek között is – a nemi szerepeket illetően nagyarányú elbizonytalanodás figyelhető meg. Már-már közhelyszámba mennek azok a vádak, amelyekkel a fiatalabb generációt gyakorta illetik nevelőik – talán nem is minden ok nélkül –, miszerint köreikben általános volna a döntésképtelenség, a határozatlanság. Mindezt a magam részéről a férfiidentitás általános elbizonytalanodásának és a hagyományosan férfias személyiségjegyek megritkulásának számlájára írom. A liberális és demokratikus társadalom elkerülhetetlenül aláásta a tekintélyeket; a II Világháború óta Németországban a megengedő nevelés vált általánosan elterjedté, olyannyira, hogy a szülőknek lehetetlennek tűnik elvárni, hogy kamasz lányuk este tízre hazaérkezzen. A gyerekek hamar rátalálnak a cáfolhatatlan érvre: de hiszen a legjobb barátjuk-barátnőjük szülei nem támasztanak ilyen követelményt – „És neki miért szabad?!”

Persze a tekintély válsága, valamint az elbizonytalanodott társadalmi és nemi szerepek az egyházban is éreztetik hatásukat. Az amerikai ferences prédikátor, Richard Rohr kiemeli, hogy „csodálatos dolog az, ha tizennyolc éves fiúk körbeülnek, gitároznak, dalokat énekelnek Jézusról Máriáról és más szentekről. Ám ha huszonyolc éves korukban még mindig ezt teszik, s még mindig arra vágynak, hogy más mondja meg nekik, mit tegyenek – nos, akkor már nem vagyok olyan biztos benne, hogy ez a legnagyobb bölcsesség”⁷. Bizonyos szempontból szerencsés, és elkerülhetetlen dolog is, hogy a papi és szerzetesi hivatásra olyan fiatal férfiak jelentkeznek, akikben az átlagnál több van a hagyományosan „nőiesnek”/femininnek tartott tulajdonságokból: egyfajta lelki érzékenységből (finomságból, beleérzőképességből, érzelmi gazdagságból – ami sajnos nem automatikusan jelent együttal érzelmi intelligenciát is!). Nem véletlen, hogy a teológiára járó lányok szívesen választanak jövőbelit a teológushallgatók vagy kispapok közül, mert hát egy ilyen fiú nem rossz parti ebből a szempontból. Csakhogy – ez Rohr tézise – a lelki fejlődés folyamata és lehetőségei ezzel még koránt sincsenek befejezve. Talán mindannyian ismerünk mind a fiatalabb, mind az idősebb papi generációból olyanokat, akikbe fiatalabb éveikben lezajlott képzésük során mélyen a beléjük verték, hogy nem lehetnek puhányok vagy nőiesek. A dolog persze azzal a veszéllyel jár, hogy az illetőből egyfajta „vallási zupás őrmester” lesz, akinek az az elve, hogy „csak keményen, mint a rigalánc!” Talán van is abban valami tiszteletreméltó, ahogy az ilyen emberek állják a sarat a lekipásztorkodásban, ám ennek a modellnek a korlátjáról – vagy egyenesen csődjéről! – számomra inkább csak fájdalmasan árulkodnak az olyan egyházi összejövetelek, ahol néhány ilyen személy hangadóvá válik a papi vagy szerzetesi társaságban. Nem tudom van-e tapasztalatuk arról, hogy ilyen helyzetekben egyesek milyen beszólásokat és vicceket engednek meg maguknak – különösen egy-két pohár ital után –, meg, hogy esetenként milyen nőellenes a retorika. Érdekes, hogy ezek a kollégák gyakran nagyon jó emberek, igazán érzékenyek és megértők tudnak lenni négy szemközti beszélgetésekben, őszinte pillanataikban azt is elárulják, hogy maguk is szenvednek maguktól, mégis, amikor együtt vannak, egész más dinamikák jutnak érvényre. Ott eleresztik magukat: megszűnik „az idegenek” előtt kötelező önköntroll, és immár nem képesek többé az elnyomott személyiségreszüket kordában tartani. Hiszen nem is lehet állandóan egy *kívülről rájuk kényszerített* (ön-)fegyelem terhe alatt élni...

Ezek után *azt* persze akár meglepőnek is nevezhetném – a magam részéről többször voltam tanúja pedig! – hogy az ilyen hamis önbizalmú egyházi férfiak (hímsoviniszták vagy macsók) milyen relatíve könnyen áldozatul esnek a környezetükben egy gyöngé és nőies

⁷ R. ROHR, *A férfi útja*, Ursus Libris, Budapest, 2001, 38.

teremtésnek.⁸ Sokszor az az érzésem, hogy Freud ott mosolyog a sekrestyék küszöbe mellől: a kiegyensúlyozott szexualitás érdekében ugyanis az integráció nehéz útját kell végigjárni, az azzal járó nehéz harcokat valóban nem lehet megspórolni! Feltűnő egyébként, hogy az ilyen emberek – akik történetesen kedves kollégáim – milyen ritkán sportolnak rendszeresen...

Sietek újfent hangsúlyozni, hogy a nemi szerepek (és egyáltalán a szerepek) elbizonytalanodása nem csak az egyházban megmutatkozó jelenség. Össztársadalmi krízisről van szó, amelynek megvannak a szellemi és lelki vetületei. Az egyházi nevelés legfeljebb csak rátesz egy lapáttal, amennyiben – egy rosszul felfogott lojalitás értelmében – támogatja a felelősség elhárításának modelljeit. Az egyháziaskodó (klerikális) pszichés struktúrák alapján a felelősség ugyanis olykor talán túlságosan is könnyen átruházható az egyházban az előljáróra, a püspökre, a pápára; a hiteles, személyes lelkiismeret szavának követése helyett valamifajta „kollektív lelkiismeretre”. „Hiszen én csak a parancsot teljesítettem!” – sokan bújtak már emögé a mondat mögé mentségül keresztényietlen – sőt olykor embertelen – magatartásuk igazolása érdekében. Az egyházával meghasonlott paderborni egyházmegyes pap-pszichiáter, Eugen Drewermann nyomán újabban könyvtárnyi irodalma van annak a ténynek, hogy a „klasszikus” egyházi nevelés letöri és kontraszelektcióval szorítja vissza a természetes kezdeményezőkészséget.⁹ A pap- és szerzetesnövendék-házak mutatói „kezdeményezőkészség” tekintetében alighanem elmaradnak még egy átlagos leánykollégium vagy nővérszálló adatai mögött is! Az egészségtelen „nekem minden jár” mentalitást kétségkívül erősítheti az a kényelmes élet, amelyet a mai szerzetes és papképzés biztosít. Hiszen a növendékek számára kötelező a napi háromszori étkezés, a legtöbb helyen mosnak és vasalnak, hónap elején pedig az íróasztalom sarkára készítve találok a bérletet, aminek az áráról esetleg halvány fogalmam sincs... Van persze jó példa is, de az inkább kivételnek számít: talán nem kellene dicsekednem vele, de én harminc évesen, a jezsuita noviciátusban tanultam meg inget vasalni. Minden összevéve azonban nagy a veszélye, hogy a szerzetesek növendékkoruk óta hozzászokjanak egyfajta magától értetődőnek tekintett ellátáshoz és polgári kényelemhez. Ezért persze súlyos árat kell fizetniük: s ezek egyike kétségkívül az önállótlanóság.

Természetesen – ideális esetben legalábbis! – a pap- és szerzetesnövendékek is rövid úton kinőni kényszerülnek az infantilizáló struktúrákat. Legkésőbb talán akkor, amikor először kell komolyan szembesülniük a pénzzel való bánás felelősségével: például egy templomépítés vagy plébánia- ill. rendházfelújítás kapcsán (tehát gyakran papságuk első éveiben), vagy amikor nagyapjuk-korú képviselőtestületi tagok „irányításának” gondja szakad a nyakukban. A magam részéről persze a legnagyobb veszélyt abban látom – s ez jól igazolt szociálpszichológiaiilag –, hogy a tekintélyelvű és autokratikus nevelés az egyházi férfiakat nagy valószínűséggel tekintélyelvű és autokratikus (klerikális) modellek követésére predestinálja a jövő vezetői helyzeteiben.¹⁰

⁸ Bizonyos mértékig magyarázatul szolgálhat erre, amit Jung ír: „Az önuralom tipikus férfieszmény, amit csak az érzelmi folyamatok elfojtása árán lehet megvalósítani. Az érzélem jellegzetesen a nő erénye, és mivel férfiaságeszményének elérése érdekében a férfi minden nőies vonást elfojt magában – pedig ezek éppen úgy megvannak benne, mint ahogyan a nőben is vannak férfias vonások –, ezzel bizonyos érzelmi hullámzásait is elfojtja, mint nőies gyöngeséget. A tudattalanjában ezáltal feminin tulajdonságokat, vagyis szentimentalizmust halmoz fel, amely ha előtör, éppen ennek a női lénynek a létezését árulja el benne. Ismert dolog, hogy a nagyon férfias férfiak [„anima-megszállottak” (Jung), „hamis férfiak” (Rohr) – megjegyzés tőlem: P.F.] azok, akik a nőies érzésnek lelkük mélyén a leginkább alá vannak vetve.”: ID.: *Föld és lélek. Az archaikus ember*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1993, 26-27.

⁹ Vö. EUGEN DREWERMANN, *Klerikusok. Egy eszmény lélekrajza* (I-II. kötet), Ré Kiadó, Felsőörs, 1992.

¹⁰ A „katolikusok jellemvonásairól”, valamint a közösségi (egyházi) struktúra és az egyéni (katolikus) magatartás összefüggéseiről vö. TOMKA FERENC: *Intézmény és karizma az egyházban. Vázlatok a katolikus egyház szociológiájához*, Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Budapest, 1991, 143-152.

2. A krízisnek – vagy kihívásnak – persze, a veszélyek mellett, megvannak a *pozitív* oldalai is. Sokszor tapasztaltam például, hogy a fiatal fiúk – és így a pap- vagy szerzetesnövendékek is – lelkileg teljesen ki vannak éhezve pozitív férfimodellekre. Ezen a téren nagy nyitottsággal találkoztam. Káplánként gyakori élményem volt, hogy bizonyos szempontból nyert helyzetből indulok mikor az általános iskolában be kell mennem hittanórát tartani. Csak azért, mert férfi vagyok – mert ezek a gyerekek alig láttak férfit, a hittantanáraik is mind nők voltak! –, az induláshoz eleve megvolt a tekintélyem. Ezt persze könnyű volt elveszíteni, s nekem sikerült is, mert nem nagyon értek a gyerekekhez – legfeljebb gimnazistától fölfelé beszéltük már folyékonyan egymás nyelvét a fiatalokkal –, nekem mégis nagyon fontos tapasztalat volt, ahogyan figyeltek. Mennyire kívánatos lenne, hogy – átgondolt és tudatos oktatáspolitikával – meghaladjuk a mai helyzetet, és az igazgatókon (meg szegény káplánokon) kívül is becsalogassun férfi tanerőket a magyar általános iskolákba!

Általános alapelvnek tartom, hogy a mai fiatalság nem rosszabb a réginél. A növendékek nyilvánvalóan ma is ki vannak éhezve papi- szerzetesi nevelők részéről komoly és hiteles kihívásokra. Ez is férfiúi princípium. Meg vagyok győződve arról, hogy ma is sokakat vonz az az eszmény: „valami nagyot tenni Krisztusért!” A hősiesség, a kihívás, az akár életveszéllyel is járó a missziók ma is hiteles tartozékai a férfiak vallásosságának. Tanulságos számomra, hogy az olyan rendekben, ahol nem félnek komoly kihívásokat és feladatokat adni, ahol ésszerű és komoly feltételeket támasztanak a növendékkel szemben, ma sem hiányoznak az érdeklődők. A verbitáknak – más rendekkel együtt – ma is vannak hivatásaik...

Egy kedves ismerősömtől tudom a történetet: egy afrikai törzsből származó fiatalember, aki Európában tanult, egyszer elmesélte neki a férfivá avatásának szertartását. Az apja törzsfőnök volt egy kis faluban, ahol ősi szokás szerint a fiúk hosszú lelki felkészülés után, nagyon kemény fizikai próbákon mentek keresztül, hogy férfivá avassa és elfogadja őket a törzs. A beavatási szertartáson a belső körben ilyenkor csak a férfiak lehetnek jelen, az asszonyoknak egy távolabb a kunyhóban kell várakozniuk – az anyának is! A történetben szereplő fiú amikor túljutott a próbán, olyan pszichológiai tudatmódosuláson ment át, ami után többé már nem tudott visszatérni a családjához. Inkább elment egy szomszédos törzshöz szolgának, csak hogy férfiként önálló életet kezdhesen. A fiúk a beavatás után rendszerint úgy érzik, hogy többé nem lakhatnak együtt a családjukkal, az anyjukkal, egyszerűen el kellett menniük otthonról. Az illető fiú élete azután itt fordulathoz érkezett: átkerült tanulni Európába, ahol egy távoli kutúrában sikeres új életet kezdett, megtalálta a hivatását.

A történet azonban – miként az az életben már csak lenni szokott – nem végződik minden tekintetben *happy enddel*! Időközben ugyanis a globalizálódó afrikai térségbe betört a nyugati civilizáció: a törzsi élet a faluban felbomlott, és a fiú fiatalabb testvérei már nem mentek keresztül a beavatási szertartáson. A voltaképpeni drámai fordulat itt következik: a fiú két testvére szintén átjött Európába tanulni, csak hogy mind a ketten drogfüggők lettek. Ők már nem tudtak egy ilyen mértékű tárgyvesztést olyan szinten feldolgozni, hogy képesek lettek volna egy idegen kultúrába beilleszkedni. Az *animusban* rejlő erő szertartásos megélésének lehetősége megszakadt, ezért tragédiába fulladt a szinte feldolgozhatatlan jelentőségű veszteségélmény.

Tudok persze kevésbé kultúridegen – és pozitív – példát is: egy felnőtt keresztelési felkészítés során valaki olyan mélyen átélte a szentségi beavató rítus jelentőségét, hogy az óriási lendületet adott egész későbbi hitéletének, kitörölhetetlenül belevésődött új identitásába. De vajon általános-e ez a modell a katolikus Egyház szentségi gyakorlatában?

Jean Vanier egy ízben egy barátjának ezt a megdöbbentő vallomást tette: „Miután tizenhat éve fáradozom azon, hogy gyógyító életközösségeket építsek fel, arra a végkövetkeztetésre jutottam, hogy a nyugati világban gyakorlatilag mindenki két alapvető szenvedést cipel magával: az összezavarodott szexualitást és egy mélyről fakadó, az

autoritással szemben érzett problémát”.¹¹ A szexualitás összezavarodása és a tekintéllyel kapcsolatos problémák – ez átvezet bennünket a következő fő részhez: a férfiasságnak a deficitjéről szeretnék röviden beszélni.

3. A férfiasságról és annak deficitjéről – a lelkivezetésben.

A továbbiakban nagyon nagy együttérzéssel és *compassio*val, együttszenvetéssel szeretnék beszélni arról, amit „sérült férfiasságnak” mondhatnánk. Csak utalásszerűen hadd említsem az ezen a területen támadó nehézségeket: a homoszexualitást nagyon merész dolog szóba hozni a közép-kelet európai egyházi közbeszédben. Nem tudom egyetértene-e ezzel, de nekem az a tapasztalatom, hogy erről igazából senki sem mer nyilvánosan beszélni. Én végigjártam a rendes egyházi számlépcsőt, a szemináriumban és a római Pápai Magyar Intézetben töltött összesen hét esztendő alatt megkaptam a rendes teljes egyházmegyes papi képzést, de legfeljebb csak homályos rébuszokban való utalásokat hallottam (persze lehet, hogy szerzetesek között egészen máshogy lett volna, ezt nem tudom...). Úgyhogy amikor először találkoztam homoszexuális emberrel gyóntatószékben és lelkivezetésben, akkor teljesen össze voltam zavarodva. A kérdés mindazonáltal fontosnak látszik. Már csak azért is, mert újabban többször előfordult, hogy jó- vagy kevésbé jóindulatú laikus ismerőseim, barátaim érdeklődtek arról, hogy mit tanít az Egyház, és én mit gondolok erről a témáról. A téma – úgymond – az utcán hever. Ebben az előadásban nem annyira a hivatalos tanítás oldaláról szeretném megközelíteni a kérdést – azt feltételezem úgy, ahogy az egyház hivatalos dokumentumaiban megfogalmazták¹² – hanem személyes szinten szeretnék hozzászólni néhány részlethez. A személyes szint modellje számomra a lelkivezetői helyzet.

1. Nézzük először újra csak a *negatív* aspektusokat. Mi tagadás, tanácstalan voltam, amikor a papnövendékek közül életemben először valaki a homoszexualitás kérdésével fordult hozzám. Eleinte kapkodtam is fűhöz-fához; elsősorban orvos, pszichológus és pszichiáter barátaimtól próbáltam informálódni, ugyan mit is mondhatnék. Mára azonban, elsősorban a lelki vezetésben szerzett személyes tapasztalataim alapján, szinte „szakértőnek” mondhatom magam ebben a témában. Ezért most – azért is hogy bepótoljak valamit az egykori nevelőim mulasztásaiból –, akár akarják, akár nem, néhány percet összefüggően fogok beszélni a deficités férfiasságról. Az elszántságom mögött persze az a meggyőződés áll, hogy bizonyos dolgokat legjobb nyilttá tenni annak érdekében, hogy tájékozódjunk, ill. egyszerűen azért, hogy szabadabban tudjunk lélegezni.

Volt idő, hogy szinte megtaláltak lelki bajaikkal a homoszexuálisok. Mert ilyen hajlamokkal nagyon sokan küszködtek. Először talán is a fenomenológiájáról mondanék valamit. Arról tudniillik, hogy a biológusok szerint 3-5 %-ban minden emlős populációban jelen lévő jelenségről van szó. Többféle fajtája is van: az ún. „mélyen gyökerező” variánstól egészen egy múlékony, átmeneti hajlamig, amit „fedélzeti homoszexualitásnak” is mondanak, ugyanis jellemzően hajósok (valamint katonák vagy rabok) között fordul elő, akik aztán a kikötőbe érkezve gond nélkül mennek a bordélyba, és ott nagyobb nehézség nélkül újra helyrebillen a szexuális önazonosságuk. Hogy tanult- vagy öröklött jelenségről van-e szó, az

¹¹ Idézi RICHARD ROHR: *A férfi útja*, op. cit., 57.

¹² Legújabbban vö. pl. a Hittani Kongregáció dokumentumát: „Megfontolások az azonos nemű személyek együttéléseinek törvényes elismertetésére irányuló törekvésekről” (2003. júni. 3.), in: <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=146>; valamint a Katolikus Nevelés Kongregációjának vonatkozó *Instrukcióját*: „Circa i criteri di discernimento vocazionale riguardo alle persone con tendenze omosessuali in vista della loro ammissione al Seminario e agli Ordini sacri” (2005. nov. 4), in: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccatheduc/documents/rc_con_ccatheduc_doc_20051104_istruzione_it.html.

nagyon vitatott kérdés¹³, és pillanatnyilag nem is fontos a mi számunkra. Az nyilvánvalónak látszik, hogy koragyermekkori szexuális traumák nagyban hozzájárulnak, ha nem is determinálják persze egyértelműen. A legtöbb felmérés szerint megdöbbentően nagy a jelenség előfordulása az átlagoshoz képest olyan egyének között, akiknek koragyermekkori élményük volt róla.

Azt nagyon érdekesnek találtam, hogy – tapasztalatom szerint –, a párkapcsolataikban az ilyen emberek hihetetlen intenzív szerelmeket élnek meg, sokkal intenzívebbeket, mint megszoktuk a heteroszexuálisok esetében. Viszont az is hozzátartozik, hogy sokkal rövidebbek ezek a párkapcsolatok: átlagosan két-három év már a maximumnak számít. Persze ők is a nagy Őt keresik, de sajnos – úgy tűnik – sokkal kevésbé sikerül megtalálniuk. Viszont – ami szintén érdekes – messziről megismerik, valahogy a mozdulatokról észreveszik, tévedhetetlenül is kiszúrják egymást, ha csak az utcán mennek is el egymás mellett. A szemináriumokban vagy szerzetesházakban általában nagyon magányosak, nagyon sokat szenvednek is ettől, viszont igazából jól érzik magukat, és nem mennek el. Olyan ez kissé, mintha egy heteroszexuális férfinak lánykollégiumban kellene élnie. Az persze nem szorul bizonyításra hogy több számukra a kísértés, a bűnre vivő alkalom is, ami egészen biztosan sok nehézséget okoz.

Újra mondom: nagyon nagy empátiával szeretnék erről beszélni, mert csodálatos érzelmi gazdagság az, amit az ilyen emberek – a kereszt mellé – ajándékba kapnak. Elmondom, amit tapasztaltam: gyakran kifinomult érzékük van a szépséghez, a művészetekhez, az esztétikához; mindehhez sokszor társulnak még különleges nevelői adottságok, történelmi érzék, vagy ehhez hasonló csodálatos karizmák. Valódi ajándékok ezek, nem félek a szótól: megannyi kegyelmi adomány. Jung is ír erről, elsősorban *A gondolatok az anyáról és az apáról* (1995) c. kötetet ajánlom. Ezért aztán lelkivezetésben én gyakran fölteszem azt a kérdést, hogy „Mondd csak, te milyen értéket találsz abban, hogy ilyen vonzódást kaptál?” Van aki ezt kapta meg keresztként, más pedig éppen valami mást. Ha a te kereszted éppen ilyen, akkor – szerintem – abban kell értéket találni! Különben nem kaptad volna, ha nem volna benne rengeteg érték is – és ez a szevedésre is igaz! – legalábbis az én világnézetem szerint... Tudjátok, itt nagyon szép dolgokat mondtak; mert ezt a megajándékozottságot-megsebzettséget persze nagyon átélik ők is.

Egyébként én nem szívesen sütöm rá valakire a bélyeget, hogy „homoszexuális”, csak most vagyok kénytelen használni ezt a kifejezést. Nagy különbség van ugyanis aközött, hogy valaki aktív vagy passzív módon éli-e, esetleg csak a hajlamot tapasztalja magában – ami akár tűnékenynek, ideig tartó vonzalomnak is bizonyulhat (mint említettem), és akár nyomtalanul el is múlhat a személyiség érésével, vagy egy egyszerű környezetváltozással. Hiszen a szexualitás még jócskán alakulóban van tizen- vagy huszonegynehány éves korban. Ilyen enyhébb esetben egyébként általában nincs is betegségtudat és nem is betegségről van szó, szerintem. Ebben a kérdésben teljes mértékben egyetértek a szakemberekkel. Viszont a személyiségzavarok nagyrészt akkor jönnek, amikor valaki aktívvá lesz. Azzal pedig nyilvánvalóan akár fiatal felnőtt korban is nagy sebet és traumát – de legalábbis alapos zavarodottságot – lehet okozni, ha valakivel kikezdenek. (Felnőtt embert talán nehezebb „megrontani”...) ¹⁴ Ilyen helyzetekben én mindig azt tanácsoltam, hogy – kis idő után, ha az illető már kissé képes volt összeszednie magát a soktól vagy a meglepetéstől – „Most pedig vedd a bátorságodat, és menjen oda a másikhoz – először hozzá! –, és kérdezd meg tőle: Mondd csak, neked tényleg vannak ilyen homoerotikus hajlamaid? Hogy állsz te ezzel? Mondj már valamit, kérlek, ezzel kapcsolatban!” Szerintem ilyenkor jót tesz a szembesítés;

¹³ Vö BUDA BÉLA: *A szexualitás lélektana. Élmény – magatartás – emberi kapcsolat*, Mapet – Végeken, Budapest, 1997, 300, 314, 329 stb.

¹⁴ A traumatikus élményekről lsd. JUDITH HERMAN: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*, Háttér Kiadó, Budapest, 2003.

egyébként pedig, mint mindenkor, itt is együttérzésre és érett, megbocsátó szeretetre van szükség – nem szánakozásra vagy bosszúra! –, amire – Isten kegyelméből – maga a tehetetlenségén és dühén lassan túllépő sértett ember is eljuthat. Hiszen gyakran igen súlyos sebek állnak az ilyen magatartás a háttérben¹⁵.

Persze, ha valaki ilyesmiről mesélt nekem, azt hihetetlenül nagy bizalomnak éreztem, mert hát ezek azért nagyon érzékeny dolgok, amiket nem tárunk fel akárkinek. Egyébként amióta a homoszexualitás témájáról megjelent az új vatikáni dokumentum¹⁶, azóta igazából csak elvétve fordult elő, hogy valaki ilyen kérdéssel jött volna hozzám; mert hát ez most egy kissé tabusítva van – amolyan lebetonozott témának számít. Sokan félnek, hogy kirúgják őket a szemináriumából és fenyegetve érzik magukat vagy a hivatásukat.

Lassan ideje befejeznem ezt a témát, de azt azért elmondom még, hogy egyszer kérdeztem egy fiút, aki nagyon aktívan belevetette magát ezekbe a dolgokba – baráti kör, kávéházak, bulik, hiszen ez egy egész szubkultúra (ami manapság ráadásul egyre inkább *trendy*nek is számít)! –, hogy „Mondd csak, te mit tanácsolnál: mit mondjak azoknak, akik ilyen dolgokkal fordulnak hozzám?” Soha nem felejttem el a választát! Azt mondta, hogy „Mond azt, hogy ha még nem kezdte el, ne kezdje el [ti. aktívan kiélni]!” Ez a tanács nagyon megmaradt bennem. Egyébként létezik a homoszexualitás a szemináriumokban, a szerzetesházakban is; a fent említett okokból talán az átlagosnál kicsit magasabb arányban is vannak közöttünk. Számomra a kulcskérdés mindig az volt, hogy akarja-e az illető tartani a cölibátust. Hiszen alapelv, hogy a tisztasági fogadalom rájuk éppen úgy vonatkozik, mint a heteroszexuálisokra. Ez számomra nagyon fontos: nincs kettős mérce! Szerintem – ahogy a dokumentumok és mértékadó szerzők is tanítják¹⁷ – ugyan az a mérce vonatkozik rájuk is e tekintetben. Ha pedig valaki *nem akarta*, vagy *nem tudta* tartani a cölibátust, azt onnantól kezdve egyértelműen arra igyekeztem segíteni, hogy elmenjen. Hangsúlyozom: én mindeddig spirituálisként dolgoztam, belső fórumon, gyóntatási titok terhe alatt, minden fegyelmi hatalom és felelősség nélkül (ami – mint elképzelhető – egyszerre jelent nagy belső szabadságot és nagy külső megkötöttséget is).

Mindezt csak azért hangsúlyozom, mert ezek a témák lassan úgyis begyűrűznek Nyugatról – már itt is vannak! –: egyre inkább divat lesz az egyházban is kihirdetni (*outing*) az ilyen hajlamot, jogot követelni az aktív megélésére. Márpedig az USA-ban jó néhány szerzetesközösség teljes krízisben van, mert érintett tagjai számára lassan minden erről szól, mindent ebből a szempontból értékelődik. Ők aztán gyakran összejönnek, nyalogatják a sebeiket, felhánytorgatják a sérelmeiket, folyton-folyvást erről beszélnek, és ez teljesen megmérgezi az egész közösség lelkeségét, hangulatát. Ami én fontosnak tartok ezzel kapcsolatban, hogy magát a problémát őszintén kezeljük és elfogadjuk¹⁸. Hiszen mi másra kaptuk Istentől a beszéd és az értelem – a *logos* – szép adományát?! Külső fórumon, a vonatkozó – már hivatkozott – egyházi dokumentumok világos útmutatást adnak.

2. Most azonban térjünk át a férfiasság *pozitív* oldalának tárgyalására. Már ennek egy lényeges összetevőjét is említettem: azt, hogy nemet mondani nehéz, de olykor életmentő dolog, megtanulandó feladat. Kétségkívül ez is ide tartozik. Hiszen, hagyományos szereposztás

¹⁵ Az anyakomplexus és a manifeszt homoszexualitás kapcsolatáról vö. pl. C. G. JUNG: *Gondolatok az apáról, az anyáról és a gyermekről*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995, 42s.

¹⁶ Lsd. fent, a11. lábjegyzetet!

¹⁷ Vö. ANZELM GRÜN: *Ehelos – des Lebens wegen*, Vier-Türme-Verl., Münsterschwarzach, 1989.

¹⁸ Az elfogadás számomra kulcs mozzanat. Tanulságos Bittner nézete: „Amikor katolikusok jönnek hozzám terápiára és az érzéki, a szennyes, az anális, a szexuális ilyen területei tárulnak fel álmaikban vagy éber fantáziálásukban, ötleteikben és rajzaikban stb., félni kezdenek, büntudatuk van és mind engem, mind önmagukat a legsúlyosabb lelkiismereti konfliktusba sodorják. A magam részéről biztos vagyok abban, hogy ha nem fogadom el mindezt, pácienseim soha nem jutnak túl rajta, és nem jutnak el teljes, igaz emberségük birtokába, beleértve az ösztönösséget is, és ezáltal e terület emberivé teteléhez.”: idézi ANZELM GRÜN: *Alulról induló lelkeség*, Bencés Kiadó és Terjesztő Kft, Pannonhalma, 1998, 50.

szerint, a határozottság, csakúgy mint a képesség, hogy bizonyos dolgokat kompromisszum nélkül felvállaljunk vagy elutasítsunk, valamint a döntéshozatal mind-mind egyértelműen a férfi-princípiumhoz kötődik. Márpedig ha valaki fontos döntéseket halogat, előbb utóbb eljuthat arra a pontra, hogy – akár tetszik neki, akár nem – szembe kell néznie velük. Legkésőbb az életközép válságakor szembesülünk mindazzal, amit sokáig esetleg sikerült a szőnyeg alá söpörni, önmagunk elől is eltagadni. Ez tehát a távlata az önmagunkkal szembeni őszinteségnek.

Ilyen őszinteségre van szükség abban az esetben is, ha valaki történetesen szerelmes lesz. Szerelmebe esni szerzetesként vagy szerzetesnövendékként, papként, vagy papnövendékként nem olyan ritka dolog. Kezdjük talán a nehezebb esettel. Ha valaki *papként* fordul hozzám ilyen problémával, akkor én mindenek előtt arra gondolok, hogy: „Lám, milyen nagyszerű lehetőséget kapott az illető a növekedéshez!” Persze a növekedés gyakran csak nagy szenvedések árán történik meg, de az nincs megírva sehol sem, hogy növekedni szenvedés nélkül is lehetne¹⁹. Aki nem vonul remetességbe, a nem tudja az kiküszöbölni az életéből ellenkező nemet. Legjobb hát velük valamiképpen zöldágra vergődni.

Most megpróbálok még az eddigieknél is együttérzőbben fogalmazni, mert hát érintettek vagyunk – vagy lehetünk – mindannyien... Bebizonyítom! Hiszen most is az egyik szemünk sír, a másik pedig nevet, hogy idéntől itt tanulnak a ferences növendékek is a Sapientián. De sokan tudjuk azt is, hogy mi van a háttérben: hogy valaki elment. És azoknak, akik együtt voltak vele a képzésük bizonyos szakaszaiban, akikkel egy házban élt, akik barátai voltak, bizony nagyon fáj ez a tény: hiszen együtt nőttünk fel, ismertük egymást, az utaink összeértek – és akkor egyszerre csak nem szerzetes többé. Bizony nehéz hova tenni egy ilyen döntés tényét! „Megnyugtatásul” mondom csak, hogy „az mind semmi”: tőlünk jezsuitáktól a magyar rendtartomány novíciustestvére ment el, nem is olyan régen – az volt aztán csak a megrendülés a fiatal rendtársaknak! El is vitte magával mind a két noviciátusi évfolyamot... (Illetve, a történelmi hűség kedvéért: csak az egyiket, és rá egy évre – az újrainduló magyar provincia történetében először – nem lépett be senki!) Ebben az akut krízishelyzetben olyan megnyugtató volt hallani az idős atyákat, rendtársaimat, akik ilyenkor is csak bölcs, fájdalmas mosollyal legyintenek, és régi történeteket idéznek fel, mondván: „Ez már ilyenkor csak így szokott lenni”. Nincs új a nap alatt. Az egyház ezt is kibírja valahogy, ha már úgyis annyi mindent kibírt – olyan mondat ez, ami igaz, ugyanakkor nem menti a személyes felelősségünket...

Hogyha tehát valaki ilyen állapotban jön hozzám – mondjuk fülig szerelmesen –, akkor első körben azt szoktam tanácsolni, hogy ilyen helyzetben ne hozzon döntést. Ilyenkor sokan beszámolnak arról is, hogy egyszeriben a személyiségüknek olyan részei elevenednek meg, amiknek létezéséről korábban sejtelmük sem volt. Bennem például eredetileg nincs sok fogékonyság a humor iránt, de amikor úgy igazán szerelmes lettem, akkor azt vettem észre, hogy végre férfinak érzem magam, és hogy megjött a humorérzésem. Nagyon nagy élmény volt! Mindez nagyjából másfél évig tartott, pedig mindent megtettem a megrövidüléséért, mert nem szerettem szenvedni. Minél gyorsabban „ki akartam gyógyulni”, de nem állt hatalmamban. A cselekedeimért mindig próbálok vállalni a felelősséget, és ezután is vállalni akarom, az érzéseimért azonban – és egy ilyen szép plátói szerelem bizony igencsak erős érzés! – nem kell felelősséget vállalnom. Az érzések jönnek és mennek – úgy változnak, mint az időjárás. Egy igazán komoly szerelem pedig bizony akaratlanul is elhúzódhat – nők esetében talán még inkább! –, mert hát az ember ugyebár *kémia is*. Ilyenkor pedig egy időre felborul, átalakul a hormonháztartás, ezt tehát nem lehet olcsón megúszni. Én tényleg próbáltam tőle szabadulni minden erővel, de ezt úgy éltem meg, ahogy az olaszban mondják: *è più forte di me*, erősebb nálam. Ezt a fordulatot gyakran mondják az olaszok

¹⁹ Vö. össze ehhez: M. SCOTT PECK: *A World Waiting To Be Born. The Search for Civility*, Arrow, London, 1994, különösen: 8-16.

gyóntatószékben – ott tanultam. Ebben a helyzetben ugyanis olyan dinamikák indulnak be, amikkel szemben legjobb, ha becsatoljuk a biztonsági övet, avagy: legjobb odakötöztetnünk magunkat az árbóchoz, mint Odüsszeusz. Én kegyelemnek tartom, hogy számomra mindvégig világos volt, valamifajta belső evidencia alapján a legmélyebb válság idején is egészen világos volt, hogy pap akarok maradni – ez soha nem kérdőjeleződött meg! – de ez elsősorban nem az én érdemem. Végso soron maga az egész tapasztalat is hihetetlenül nagy gazdagodást, meglevenedést hozott a lelki életem számára.

Persze olyan stratégia is van, hogy valaki ösztönösen érzi a veszélyt, és már jó előre bebiztosítja magát minden érzelmi érintés vagy megérinthetőség ellen, de én azt gondolom, hogy ez túl magas ár: kiszáradunk tőle belülről. Ehelyett az igazi spirituális feladat szerintem a két szélsőség között utat találni. A valódi érettség ugyanis termékeny feszültséget jelent: szerencsés áthajózást a megközelíthetetlen Szküllája és a „hallgass a szívedre” Karüdisze között. Ez az egészséges férfiaság útja, mely képes marad éltető, bensőséges kapcsolatokra is.²⁰

Annak esetében akit felszenteltek, számomra az az alapállás, hogy az illetőnek papi hivatása van²¹. Ha az illető szerelemben esett kolléga továbbra is papként akar dolgozni, akkor viszonylag könnyű a helyzet: akkor csak azon kell iparkodnia, hogy alábbhagyjon az érzélem. Mert a szerelemben nem csak „bele lehet esni”, de – hogy úgy mondjam – „ki is lehet esni belőle”. Lelkivezetőként a bűnnel nyilvánvalóan soha nem szabad egyetérteni, de nem is dönthetek a másik helyett; ezért aztán – megvallom őszintén – számomra az ilyen helyzetek okozták a legnagyobb próbatételt: itt volt a legnehezebb valakit belsőleg szabadon hagyni. Mert az mondjuk elég gyakran előfordul, hogy van egy negyvenöt éves pap, és egy harmincéves leány, akik egyszer csak szerelmesek lesznek egymásba. Esetleg megy is a dolog „szépen”, mondjuk tizenöt évig, a legnagyobb titoktartás mellett, csakhogy a lelkipapnál én ilyenkor arra próbálom ráirányítani a figyelmet, hogy *őt is nézd*, hogy ő a fontos. Ugyanis az gyakran óriási felelőtlenségek történnek meg részünkről, férfiak részéről: hogy mondjuk eltelik tizenöt-húsz év – addigra a pap mondjuk hatvan lesz éves, tehát egy idős ember, az illető leány pedig negyvenöt – és akkorra egy nőnek már réges-régen túl kellene lennie a családalapításon, és nevelnie kellene a saját gyermekeit. Nagyon észnél kell tehát lenni! A gyengébb nem sokszor nagyon megalázó helyzetekben képes kitartani, pusztán szerelemből, csakhogy ilyenkor éppen arra a férfias princípiumra van szükség, amely képes felelősséggel gondolkodni. Őt kell néznie, az ő érdekeit – olykor önmaga ellenében is! –; én ebben férfias erőt látok. Megemelem a kalapomat az előtt, aki *felelősen* tud dönteni ilyen helyzetben, tehát nem csupán a fellobbanó érzésre hallgat. A férfiaság megélésének kitüntetett tere lehet tehát egyfajta pozitív agresszió is, amivel nemet mondhatok a bűnre, a kísértésekre. Aki ezt nem teszi meg a kezdet kezdetéből, annak elviselhetetlenül meghasonlik, összegubancolódik az élete. Mert vannak olyan kísértések, ahonnan csak menekülni lehet... Valahogy úgy, ahogy a vízesések fölött is hajózhatatlanok a folyók: egyszer csak ki van írva, hogy tilos vízre szállni, mert onnantól már magával ragad az ár, nincs az a hajómotor, ami képes lenne ellene dolgozni.

Ugyanide tartozik a függőségek kérdése is. Az Internet például. Merthogy ma mindenki keresgél a világhálón; hozzátartozik az életünkhöz. Sokan azonban sajnos arról is tapasztalatot szereznek, hogyan lehet reménytelenül belegabalyodni ebbe a hálóba: az ún.

²⁰ Vö. T. P. MALONE – P. T. MALONE: *A bensőséges kapcsolatok művészete*, Ursus Libris, Budapest, 2004.

²¹ Ezen a téren az egyházi jogrendhez és hagyományhoz, közelebbről LOYOLAI SZENT IGNÁC tanításához csatlakozom, aki szerint: „Vannak dolgok, amelyek a visszavonhatatlan választások körébe tartoznak. Ilyenek a papság stb. Mások viszont a megváltoztatható választások körébe [...]: (ID.: *Lelkigyakorlatok*, Korda Kiadó, Kecskemét, 2002, 171. pont).

cyber-sex ugyanolyan kóros függőséggé válhat, mint bármilyen más addikció²². A lányok ezt leginkább el sem tudják képzelni, merthogy náluk ez kicsit másként működik: a vizuális szexuális inger csak számunkra, férfiak számára ilyen ellenállhatatlan. (Persze a nőknek sem feltétlenül könnyebb: ők a romantika-függőségnek esnek könnyebben áldozatul!)²³ Egy jó barátom egyszer ezt úgy mondta, hogy „Én soha nem kattintok rá ilyen tartalmú hirdetésre, mert tudom, hogy onnantól kezdve nem volna visszaút” – mindenkinek javaslom a megelőző módszert. Még lehetne – és talán kellene is – erről hosszabban beszélni, de ezt most mégis ennyiben kell hagynunk... Végezetül még a férfiasság felfedezésének mozzanatairól szeretnék néhány szót mondani.

4. A férfiasság felfedezése – mint önmagunk felfedezése

A férfiasság felfedezése távolabbról kapcsolódik az egyik első gondolatomhoz: ha a férfi és a nő viszonyfogalmak, akkor férfiasságunk felfedezésének szükségképpen összefüggésben kell állnia a nőiesség felfedezésével.

1. Könnyű kiérezni a gondolat provokatív töltését: Jung egy helyütt úgy fogalmaz, hogy „aki nem veszi észre az ösztönöket [vagyis, nem veszt tudomást róluk, ha úgy tesz, mintha nem volnának], azt az ösztönök lesből fogják megtámadni és legyőzni.”²⁴ Itt szeretnék kitérni arra az esetre (aminek a nehezebb változatát már fentebb vizsgáltuk), hogy mi a helyzet akkor, ha egy seminarista vagy szerzetesnövendékek lesz szerelmessé, s szembesül eképpen a saját férfiassággal.

Ami engem illet, én azt, aki cölibátusra készülve egyszerre csak szerelemre lobban egy lány iránt, az első mondatnál mindig nagyon megdicsérem: „Igazán hálát adhatsz érte, hogy ez történt veled, mert ez valóban csodálatos dolog!” Hogyha ellenben valaki azzal jönne hozzám pap- vagy szerzetesnövendékként, hogy neki egyáltalán nem probléma a szexualitás, vagy hogy a férfiassága sem sokat jelent számára, akkor megvakarnám a fejem, és nagyon aggasztó arckifejezést öltenék. Egyáltalán nem vagyok ugyanis meggyőzve róla, hogy egy ilyen véleménynyilvánításnak örülnöm kellene. Ha megszerelmesedik valaki, az igenis azt jelenti, hogy a szíve eleven, hogy érző, igazi szíve van, hússzíve amely dobog, amely nem kőszív. Az illető alkalmas valódi emberi érzésekre! Mi nagyobb örömhír ennél?!

A szerelemről szerzett személyes tapasztalatom nyomán azt vettem észre, hogy sokkal nagyobb empátiával tudok együtt érezni a szenvedésteli küzdelmekben álló pap- és szerzetesnövendékekkel. Esetleg ezen túl is pontosan ugyan azokat a szavakat mondtam, mint annak előtte, mégis világos volt számomra, hogy valami belülről változott meg. Nem én csináltam ezt a változást magammal, egyszerűen ajándékba kaptam egy bensőségesebb empátiát. Ha valaki tehát ma azzal jön, hogy – bár cölibátusra készül – szerelmes lett, az első gondolat, ami átvillan az agyamon: „Drága Barátom, most végre itt a jó alkalom, hogy védett körülmények között szembenézz valami olyasmivel, amivel úgyis dolgod lesz az életedben!” Isten ilyenkor valamire tanítani akar – az apostollal szólva – „..., hogy kipróbált hitetek, mely értékesebb a tűzpróbát kiállt veszendő aranynál, dicséretre, dicsőségre és tiszteletre méltó legyen Jézus Krisztus megjelenésekor” (1 Péter 1,7).

²² A szexuális fantáziálások, a pornográfia, és az önkielégítés összefüggéséről keresztény (és lelkipásztori) szempontból vö. MARY BETH MONACCI: *Igazi szerelem. Öszinte válaszok fiataloknak párkapcsolatról, házasságról, szexualitásról*, Szent István Társulat, Budapest, 2005, 180-190.

²³ ANNE WILSON SCHAEF kitűnő könyvében a függőség három fő változatát sorolja fel (szex, romantikus szerelem, kapcsolatok), és nagyon gyakorlati tanácsokat javasol a szabadulás érdekében (vö. ID.: *Menekülés a meghittség előtt*, Új paradigma, Budapest, 2000).

²⁴ CARL GUSTAV JUNG: *Gondolatok az anyáról és a gyermekről*, op. cit., 34.

Ez tehát az első, spontán reakció. Ezután tudatosabb lépések következnek²⁵. Mint a fent tárgyalt esetben is, megpróbálom lebeszélni az illetőt, hogy háborgó érzelmeinek hatása alatt döntést hozzon. Érdemes ugyanis – ha mégoly nehéz is – mindenkor törekedni arra, hogy többé-kevésbé világos fejjel döntsünk. Lehetőleg ki kell tartani a pillanatnyi állapotban, legalább amíg az érzelmek nem csillapodnak kissé. Ugyanezt mondom egyébként azoknak a jegyeseknek is, akik láthatólag „erős szerelmi befolyásoltság hatása alatt” jönnek jegyesoktatásra. Ilyenkor várni kell, amíg a rózsaszín köd oszlani nem kezd egy kissé, amíg nem kezdik már látni valamelyest egymás hibáit is. A két helyzet teljesen analóg: hiszen intenzív érzelmek hatása alatt nem lehet jó döntést hozni. Szent Ignác alapszabálya szerint az, aki a lelki vigasztalanság (*desolatio*) állapotában van, ne változtasson.²⁶ A mérlegelésre ui. az ún. „nyugodt idő” való.²⁷ Márpedig a szerelem – mint az a leírásból napnál világosabban kitűnik – távolról sem „nyugodt idő”: sokkal inkább a „vigasztalanság” egyik alapesetének tekinthető...²⁸

Ami a külső körülményeket illeti – ez hozzá tartozik az alapvető becsületességhez! –, az a véleményem, hogy nem szabad kettős játékot űzni és „kiudvarolni” egy szemináriumról vagy szerzetesházról. Ha bent vagy, viselkedj úgy, mintha bent lennél: élj méltóan a helyzetedhez.²⁹ Tehát kívánatos, hogy időt adj magadnak a jó döntéshez – bármi legyen is a végeredmény! Mielőtt változtatnál, próbáld meg komolyan mérlegre tenni a motivációidat, fedezd fel, fogalmazd meg és elmélgedd át az életcélokat³⁰, végül pedig tartósan imádkozz, esetleg böjtölj is a jó (=Isten szíve szerint meghozott) döntés meghozatala érdekében. Azért merek ekkora szabadságot adni a lelki beszélgetésben, mert meggyőződésem, hogy Isten szabadnak és boldognak szeretne látni bennünket; arra vágyik, hogy az életünk sikerüljön és kivirágozzék. Ez pedig csakis a szabadság légkörben valósulhat meg. Nem lehet tartósan saját akaratom és legbensőbb vágyaink *ellenére* élni. Meggyőződésem, hogy csak a szívünk legmélyébe beleoltott hiteles vágyak, vonzódások követése segíthet a megelégedett papi- és szerzetesi élet útján. Ehhez persze következetesség, kitartás, olykor elég sok aszkézisre is szükséges; mindenek előtt pedig az, hogy érintkezésben maradjunk azzal a középponttal, ahol a bennünket személyesen szerető Isten szól, szüntelenül hív a szívünk mélyén. A magam részéről – az Egyház megbízottjaként és legmélyebb intenciója képviselőjeként – azt tartom elsődleges feladatommak lelkivezetőként, hogy ezen halk, belső hang meghallásának legyek előmozdítója és fölerősítője. Akinek erre a belsejében megtalált evidenciára épül az élete, az akár jelentős érzelmi hullámzást, szenvedést is képes kiállni – mégsem elveszíti a békéjét. Mert ez a béke – legalábbis lehetőségét tekintve – a Szentlélek által már bennünk lakozik.

2. A férfiasság felfedezésének útja persze egy második ösvényen is bejárható. Ez a belső önmagunkkal való mind mélyebb találkozás és azonosulás ösvénye. Voltaképpen itt egy hosszú folyamatról: életfeladatáról van szó, amelyet csak két, eleinte ellentétes irányban haladó ösvényen („kettős úton”) vagyunk képesek bejárni.

²⁵ Ehhez további hasznos szempontok találhatóak WILLI LAMBERT: *A valóság szeretete. A szentignáci lelkiség alapszavai*, Korvinus Kiadó, Budapest, 1999, különösen: 74-81.

²⁶ Vö. LOYOLAI SZENT IGNÁC: *Lelkigyakorlatok*, Korda Kiadó, Kecskemét, 2002, 318. pont.

²⁷ A 177. pontban SZENT IGNÁC a józan és helyes választás ún. „harmadik idejéről” szólva így fogalmaz: „Nyugodt idő [...]: amikor a lelket nem befolyásolják különféle szellemek, és természetes képességeit szabadon és nyugodtan használja.” (ID.: *op. cit.*).

²⁸ UGYANŐ „vigasztalanságnak” nevezi – egyebek között – „a lélek elsötétülését, zavarát”; „az alacsony és földi dolgok felé való vonzódását”; valamint „a különféle zaklatásokból és kísértésekből származó nyugtalanságot” (vö. ID., *op. cit.*, 317 pont).

²⁹ „Jobban teszed, ha nem alkuszol meg önmagaddal. *Ez minden, amid van*” (Janis Joplin) – idézi JOHN POWELL: *Miért félek a szeretetől? – A szorongás és a közöny leküzdésére*, Budapest, Vigilia Kiadó, 1997.

³⁰ LOYOLAI SZENT IGNÁC így ír: „[...] bármit válasszak is, annak olyannak kell lennie, hogy segítsen engem a célhoz, amelyre teremtve vagyok [ti., hogy Istent dicsérjem, tiszteljem és neki szolgáljak, és ezáltal lelkemet üdvözítsem, vö. 23. pont]”: (ID.: *op. cit.*, 169. pont).

Van egy amerikai szerző, John Bly, aki *Iron John: A Book About Men* c. könyvében³¹ megpróbálja végigkísérni az ötvenes évektől az amerikai férfitípusokat. Azt veszi észre, hogy az ötvenes évek amerikai férfiideáljára az volt a jellemző, hogy valaki nagyon sokat dolgozott, ismerte a felelősségtudatot, fegyelmezett volt, nem ismerte a női lelket, de rajongott a női testért. Nem volt befogadó, az intimitást elutasította, szinte soha nem sírt, és akkor érezte a helyén magát, ha valakivel ellenséges viszonyba, konfliktusba sikerült kerülnie. Ezt követte aztán a vietnámi háború. A hatvanas években, a háború után aztán kiábrándult egy férfi nemzedék ebből a típusból. Aztán fokozatosan erőre kapott a feminista mozgalom is – amit a magam érszéről nem tartok szitokszónak, sőt teológiai relevanciát is tulajdonítok neki, bár ez nyilván egy olyan bonyolult kérdés, amibe most nem mehetünk bele! – és mindez együtt lassan változásokat indított be. A férfiak fokozatosan felfedezték saját női oldalukra, az intimitás értékét és szépségét. A hatvanas években megjelent a lágy férfi típusa. Ő már tudott sírni, volt érzéke a misztika iránt, szerette a holisztikus dolgokat, viszont most hiányzott belőle az energia, a vitalitás. Ugyanezt az utat mondja el más formában Richard Rohr, talán ismerik a könyvét. Azt mondja, a nőiességhez vezet az első út, amit ő János apostol útjának nevez. János az, aki biztos a saját férfiasságában. Bennünk, férfiakban – különösen itt, az Euro-amerikai kultúrkörben – gyakran van egy nagyon erős látens félelem a homoszexualitástól, ezért aztán minden testi kontaktustól óztkodunk. Én a férfiasságukban sérült fiúkat éppúgy megölelem a beszélgetések után, mint mindenki mást – és olyan jól esik nekik! Szóval János apostol volt az, aki biztos férfiasságának tudatában megengedhette magának, hogy az utolsó vacsorán fejét Jézusnak a keblére hajtsa. Éspedig ott, a tizenkét tanítvány körében, akik tudniillik mind férfiak voltak! Persze ahhoz, hogy valaki nemiségében kiteljesedjék azután egy másik utazásra is vállalkoznia kell. És ezen a ponton a belső utazás iránya megfordul. Aki a valódi férfiasságát meg akarja élni, és a saját útját járni, annak vállalkoznia kell arra, amit Rohr Keresztelő Szent János útjának nevez. Ő ugye a magányos utat járta, a pusztában élt, a társadalmon kívül, nem szorul rá arra, hogy simogassák, hogy mindenkivel harmóniában éljen. Nem a társadalom ételeit eszi, hanem sáskát és vadmézet, ami a társadalom peremén élőknek az eledele. Nem a divatot követi, hanem teveszörből van a ruhája. Tehát amolyan provokáló személyiség: igazi vadember. Minden esetre nem a szőke, kékszemű a férfiideál. Mi az egyházban gyakran megszelídítjük Jézust, meg az evangéliumot, és ezzel valami nagyon fontosat elfelejtettünk belőle. Elferdítjük, eltorzítjuk a férfiasságát. Nekem nagyon tetszenek bizonyos szakaszok a Szentírásból. Olyan jól tudok prédikálni azokról a perikópákról, amik arról tanúskodnak, hogy Jézusban megvan mind a két oldal. Érzelmileg annyira zseniális, hogy hihetetlen intimitást megenged magával szemben, amikor bejön egy asszony és olajjal mossa meg a lábát. Micsoda érett férfiasság volt benne, nem véletlen, hogy aztán az utókor összehozta Mária Magdolnával – ismerjük ezeket a heterodox tanításokat. Ő az, aki a gyöngédségnek, az intimitásnak hallatlan fokát el bírta viselni³². De ugyanő arra is képes volt, hogy föllépjen, hogy kötélből ostort fonjon és fölforgassa a templomot. Micsoda eleven érzelmek, valódi férfienergiák voltak meg benne – teljes harmóniában!

3. Végül csak megemlítem, hogy a pozitív férfiasság felfedezésének harmadik „útja” – egy szükséges mozzanat, egy további elengedhetetlen feltétel – az elszakadás az anyától. Hogyha én választhattam volna témát, akkor erről az egyről beszéltem volna, mert bizonyos tekintetben ezt tartom a legfontosabbnak. Most csak említészerűen: az életünkben az első nő az édesanya, akihez innentől kezdve mi férfiak soha el nem szakítható, erős kötelékkel kötődünk. Bár tudom hogy ez nem tetszik a nőknek, és nem könnyű dolog hallaniuk, mégis muszály kimondanom, hogy az ezzel az anyával való szakítás, a róla való leválás elengedhetetlen ahhoz, hogy valaki végre a saját útjára lépjen. Ez pedig nem megy fájdalom

³¹ ROBERT BLY: *Iron John: A Book About Men*, Addison-Wesley, New York 1990.

³² Vö. NYÍRI TAMÁS: *Ki ez az ember?*, Szent István Társulat, Budapest, 1976, spec. 31-48.

nélkül. Valójában csak nagyon kemény harc árán valósulhat meg, de aki meg akarja szerezni önmagát, az nem adhatja alább.

5. Integrált nemiség és szemlélődő életforma

Az örömhír, amit legvégül szeretnék mindenki lelkére kötni, hogy az *integráció lehetséges*. Nem szublimációt mondok, ami csupán a szexualitásunk magasabb szintre való emelését jelentené, és nem is kompenzációt, ami helyettesíteni igyekezne azt valamivel³³. A személyes kiegészülést, az integrációt sürgetem. Ezen a téren valójában bárki eszményképül szolgálhatna a nagy rendalapító szentek közül: Assisi Szent Ferenc, Szent Benedek, vagy Kalazanci Szent József egyformán követendő eszménynek. Cölibátusban élő szerzetesként a kiegészülés állandó kihívás. Platón idézi azt az ősi mítoszt, miszerint a lelkek valaha gömb alakúak voltak, és a hasadás, a *skizofrénia* csak később következett be. Úgy hírlík, azóta keresi egymást ez a két szétválasztott fél rész. Rossz nyelvek szerint a katolikus papok és szerzetesek egyedül próbálják megvalósítani ezt a gömb alakúvá egészülést. De – a vicctől eltekintve is – a kiegészülés kétségkívül feladat marad. Egy kollégám mesélte, hogy nemrégiben szemlélődő szerzetesnők között töltött egy kis időt nyáron, pihenéssel. Lelkesen beszélt arról, hogy „olyan *szépek* voltak!” Megérintette, hogy milyen kisugárzása van az imádságos embernek. Ezeknek a nőkre az arca, a szeme sugárzott. Nyilván sok kivetítés, idealizálás is volt ezekben a szavakban, de valami nagyon őszinte igazság is – kétségkívül!

Szemlélődő életformán alul nem adhatjuk. Szemlélődésen azt értem, amikor immár Isten kezd el alakítani bennünket, amikor ő gyógyít, ő integrál, ő tart meg. Ez az, amit *nem mi* csinálunk többé: innentől rajta a sor. A mi dolgunk paradox módon mindössze annyi, hogy ne akadályozzuk azt, hogy fokozatosan lefoglal minket magának, s – megszabadulva önközpontúságunkból („önszeretetünkéből, önakaratunktól és önérdékünkéből”³⁴ – használni kezd műve megvalósítása érdekében. Ez volt Pál apostol élménye is: „Élek ugyan, de nem én, hanem Krisztus él bennem” (Gal 2,20).

Ebben az előadásban megpróbáltam beszélni a férfiasságról, annak pozitív és sérült aspektusairól is, ahogyan azt szerzetesek megélhetik. „Alulról” indultunk, hogy egyre inkább alkalmassá váljunk az Istenhez való „felemelkedésre”.³⁵ Az a meggyőződés vezérelt, hogy egyedül ez vezet el a szemlélődésre. A kontempláció, az erőlködés nélküli szeretet magvait vagyunk hivatottak elhinteni a világ szántóföldjébe; arra kaptunk meghívást, hogy a szemlélődés oázisait hozzuk létre a világ sivatagában. Erről olyannyira meg vagyok győződve, hogy csak ebben az összefüggésben láttam értelmét beszélni a férfiasságról is. Utoljára legyen szabad még talán azt a számomra oly felszabadító üzenetet, meggyőződést is megosztanom, hogy *szabad hibázni*. A férfiasság nem statikus állapot. Mindig van hová fejlődni – nincs befejezett integráció, ahogy az agresszió úgy a szexualitás terén sem.

Ehhez három eszközt, segítséget ismerek. Először is: legyen lelkivezetők. Lelkivezetőn olyan embert értek, akiben bizalmas van, aki valódi érdeklődéssel tud odahallgatni arra, amit mondasz, aki képes Isten feltétel nélküli szeretetét közvetíteni. Olyan ember, aki kapcsolatban van a Feltámadott Jézussal, s képes másokat is összekötni vele. Ha van lelkivezetőd, azzal teszel a legtöbbet annak érdekében, hogy valaha magad is alkalmassá válj lelkivezetésre. Márpedig amíg meghallgatni tudunk más embereket, addig nem leszünk munkanélküliek – efelől meg vagyok győződve! Meghallgatni pedig annyit tesz: figyelmesen, éberén, ítélkezés nélkül jelen lenni, befogadni. A legtöbb, amit tehetsz ezért már most, hogy

³³ Vö. PIET VAN BREEMEN: *Hivatás és küldetés*, Korda Kiadó, Kecskemét, 1998, 110s.

³⁴ Vö. LOYOLAI SZENT IGNÁC: *Lelki gyakorlatok*, op. cit., 189. pont.

³⁵ „Az alulról induló lelkiség paradoxona, ahogyan azt Benedek az alázatosságot tárgyaló fejezetben leírja, hogy épp az emberi valóságunkba történő leereszkedés által emelkedünk fel Istenhez.”: ANZELM GRÜN: *Alulról induló lelkiség*, op. cit., 39.

odafigyelsz a saját lelki rezdülésedre, és megosztod azokat valakivel. Az utolsó két tanácsom lelki irodalom olvasására és a kitartóan imádságra buzdít; hiszen önismeret és istenismeret elválaszthatatlanul összefüggnek egymással.³⁶

³⁶ A fentiekén kívül témánkhöz szívből ajánlom még RICHARD ROHR: *A férfi útja II. Maszkok, hegek, archetípusok*, Ursus Libris, Budapest, 2004; továbbá ANSELM GRÜN: *Gebet und Selbsterkenntnis*, Münsterschwarzach, Vier-Türme-Verl., 1984; JÁLICS FERENC, *Szemlélődő lelkigyakorlat. Bevezetés a szemlélődő életmódba és a Jézus-imába*, Manréza – Korda, Kecskemét, 1996; M. SCOTT PECK: *A járatlan út*, Park Könyvkiadó Kft, Budapest, 2006; CARLOS G. VALLÉS: *L'arte di essere se stessi. Vivere il presente*, Città Nuova Editrice, Roma, 1995.